

Очеретяний В.В.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКОГО РІЛЬНИЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних з нагальною необхідністю швидкого підвищення загальної продуктивності та тісно пов'язаної з ним товарності селянського рільництва в перші роки непу. Висвітлено кризовий стан українського села напередодні непу і насамперед базової галузі сільського господарства України – рільництва. Проаналізовано ситуацію з посівними площами та врожайністю зернових культур, оскільки це була основна галузь господарських занять практично кожного селянського двору. Встановлено, що початок непу характеризувався значним загальним занепадом процесу виробництва, а отже, й економічним зубожінням селянських господарств. В умовах домінування в економіці країни саме сільськогосподарського сектору виробництва це вело до зниження тону народного господарського життя. На підставі аналізу документів 20-х рр. ХХ ст. стверджується, що хоч постійний тиск ідеологічних моделей побудови радянських відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, все ж таки в умовах непу в селян з'явилися певні можливості для виробничо-економічного розвитку своїх господарств. Оцінюючи досліджуваний період, у статті автор доводить, що українське селянство і в умовах непу змушене було відчувати як об'єктивні труднощі, викликані військово-політичним лихоліттям, так і суб'єктивні, спричинені соціально-економічними чинниками, перешкоди, пов'язані з поступовим посиленням командно-адміністративної системи, що особливо яскраво проявлялось у постійному зростанні податкового тиску держави. Проте і в цих несприятливих умовах селянство поступово розбудовувало свої господарства, відчувши знову себе господарями й отримавши можливість працювати вільно на своїй землі. У тогочасних умовах продуктивність зерновиробництва була не лише виключно важливим економічним чинником, але й наріжним каменем усього внутрішньополітичного життя.

Ключові слова: нова економічна політика, селянське господарство, господарсько-економічний стан, рільництво, посівні площі, зернові культури.

Постановка проблеми. Базовою галуззю сільського господарства України завжди було рільництво, а головною його складовою частиною – зерновиробництво. Від його продуктивності, а відповідно, й товарності залежали не лише інші сфери сільськогосподарського виробництва і промисловий сектор, але й суспільство загалом. А тому системна глибока криза, в якій опинилось українське село на початку 1921 р., була згубною як для країни в цілому, так і для мільйонів селянських господарств, оскільки посіви зернових культур мав практично кожен український селянський двір. Саме від зерновиробництва величезна більшість селянських господарств отримувала левову частку своїх грошових доходів. Більш того, успішне зерновиробництво було надійною запорукою стабільності самого буття селянського двору, селянської родини, її незалежності й самодостатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема певною мірою знайшла відображення в змістових публікаціях В. Калініченка [1; 2], С. Кульчицького [3], А. Морозова [4], які зробили вагомий внесок у вивчення основних аспектів життєдіяльності українського селянства в добу непу. Регіональні особливості функціонування рільництва часів непівського села висвітлено в працях А. Зінченка [5], М. Олійника [6]. Проте ряд важливих сюжетів, пов'язаних з адекватним відтворенням господарсько-економічного становища, шляхів і форм розвитку селянського рільництва, потребують подальшого поглибленого вивчення й аналізу, що і стало предметом наукового пошуку, представленого в запропонованій публікації.

Постановка завдання. Мета статті – комплексно проаналізувати становище селянського рільництва в перші роки провадження нової економіч-

ної політики; визначити ключові чинники, форми, методи та напрями його розвитку; показати соціально-економічне значення розвитку зерновиробництва для зростання валового виробництва сільського господарства України та піднесення добробуту селянства.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На початок 1921 р. країна підійшла до самого краю суспільно-політичної та господарсько-економічної прірви. Терористичне насадження в практику повсякденного життя «омріяних» провідниками комуністичної партії економічних і соціальних постулатів, на думку сучасного дослідника П. Гай-Нижника, довело країну і суспільство не просто до загальної господарської розрухи, а до початку громадянського вибуху, охоплюючи всі верстви населення [7, с. 195].

Вкрай важке господарсько-економічне становище українського селянства початку 1920-х рр. відзначають не лише сучасні дослідники, які критично й об'єктивно вивчають указаний період. Змушено відверта теза про загальне зубожіння селянських господарств проходить наскрізною ниткою і в працях багатьох сучасників тих подій, у тому числі й деяких представників керівних верхів. Так, О. Шліхтер, підводячи підсумки перших десяти років функціонування радянської системи, відзначав, що на завершення доби «воєнного комунізму» сільське господарство дійшло певного занепаду. Серед основних причин він визначав руйнацію сільського господарства за часів громадянської війни, «аби-який» обробіток землі за умови військового протистояння, скорочення засівної площі внаслідок «вилучення надлишків сільськогосподарського виробництва» і констатував, що багато селян через комплекс об'єктивних обставин змушені були перейти на натурально-споживчі рейки ведення власних господарств [8, с. 12–13].

За цих обставин урожайність основних зернових культур (озимої пшениці й жита, ярової пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи) катастрофічно падала. За шість років військового лихоліття, які передували непу, урожайність зернових знизилась на 47,7–69% [1, с. 10]. Валовий збір зерна в Україні в 1920 р. становив лише 38,5% рівня 1913 р. (року найвищого економічного підйому довоєнного часу) [2, с. 34]. Те ж саме можна сказати і про скорочення посівних площ, кількість яких на 1920 р. в порівнянні з 1913 р. зменшилась більше ніж на 30% [7, с. 196].

Селянство під тиском продрозкладки скоротило свої засіви до споживчого мінімуму. Статис-

тичні відомості демонструють такі показники: валовий збір зерна на 1920 р. у селянському господарстві скоротився майже вдвічі, впавши до 54,1% [1, с. 10]. Відбулись також суттєві зміни довоєнного періоду в структурі посівних площ. Досліджуючи трансформаційні процеси в українському селі доби непу, М. Олійник зазначає, що на 1921 р. різко зменшились посіви головної ринкової культури – озимої пшениці. Село суттєво переорієнтовувалось на жито. Причинами цього автор розвідки вбачає як погіршення техніки рільництва за роки війни, так і руйнацію товарно-грошових відносин [6, с. 113].

У деяких випадках урожайність понизилась критично, доходячи до нечувано мізерних для України 15–20 пудів з десятини в озимому клині [8, с. 13]. Якщо для порівняння взяти пересічну врожайність за період 1911–1915 рр., то показники виглядають таким чином: у вказаний період з 1 десятини врожай озимої пшениці становив 78 пудів, а озимого жита – 63 пуди [9, с. 316]. Щодо 1921 р., коли жорстока посуха також тяжко відбилась на сільському господарстві, то руйнація дійшла краю.

Системна криза економіки змусила радянську владу піти на суттєві поступки доведеному до краю суспільству, насамперед селянству. Різкий поворот у березні 1921 р. від ортодоксії воєнного комунізму до реставрації нормальних умов товарно-грошових засад функціонування економіки перш за все стосувався села, яке на той час як уже опинилось у цілковитому занепаді. Селянство було вкрай втомлено від попередньої політики, що повсюди виливалось у масові незадоволення й протести. Проте й в умовах початку непу селяни, які своєю важкою виснажливою працею почали наповнювати базари та полиці крамниць різноманітними товарами, господарювали в досить жорстких економічних умовах. Загалом це стосувалось практично кожного селянського двору. Документальні джерела й матеріали вказують на те, що й на першому етапі непу державний атакізм монополії на хлібну торгівлю суттєво звужував можливості українського селянства отримувати належну винагороду за свою працю [7, с. 196].

Неп, як відомо, бере початок з X з'їзду РКП(б), який відбувся 8–16 березня 1921 р. та відповідного декрету Раднаркому від 21 березня 1921 р. «Про заміну продрозкладки продродатком». Основне значення декрету полягало в тому, що ним було скасовано повну, абсолютну монополію держави на заготівлю продуктів сільського

господарства і було проголошено дозвіл на вільну реалізацію лишків сільськогосподарської продукції, які залишились у селянському господарстві після сплати продподатку на ринку. Як зауважують дослідники, впровадження в практику даного нормативного документу започаткувало реальний відхід від крайнощів часів «воєнного комунізму» [7, с. 197]. Радянська влада змушена була змінити адміністративне регулювання на регулювання економічне [8, с. 13]. Розпочалось поступове відновлення, хоч і в рамках радянської моделі, господарювання, скероване на відновлення ринкових відносин. Цілком доречним є твердження такого авторитетного вітчизняного дослідника, як С. Кульчицький, відносно того, що державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини [3, с. 383].

Влада повинна була виробити не лише нові політичні й соціально-економічні засади для налагодження хоча би примітивного діалогу із селянством, але й виробити новий механізм комунікації. Реальні погляди українського селянства на нову радянську аграрну політику можна добре зрозуміти з доповіді А. Терниченка про найбільш відповідні форми й умови розвитку сільського господарства, яка готувалась для виступу на Всеукраїнському агрономічному з'їзді 17 жовтня 1922 р. і яка, на жаль, виголошена там не була, проте була широко оприлюднена на шпальтах «Української сільськогосподарської газети». Доповідач зазначив, що «селянство за останні роки стільки чуло й знає пропаганди, так наслухалось і начиталось обіцянок, закликів, агітаційних промов, що зараз воно недбайливо, коли не вороже, ставиться до всякої агітації, які б реальні форми й теми та «проповідь» не чіпала. Живе слово на селі захоплює лише молодь або окремих людей. Маса ж селянства, хоч і слухає та хитає головами, але жодної акції в тім напрямі, в якому хоче викликати її агітатор, не робить. З цією особливістю селянської психології доводиться рахуватися всім тим, у кого в числі методів праці є й метод агітації, словесної пропаганди» [10, с. 6].

Потреба стимулювати розвиток сільськогосподарського виробництва спонукала владу шукати точки примирення із селянством, адже після зникнення поміщицьких економій і повного провалу радянського «радгоспного» експерименту індивідуальне селянське господарство стало основним виробником сільськогосподарської продукції. На думку сучасної дослідниці аграрної історії України Г. Капустян, яка досить детально досліджувала офіційну і селянську «правду» щодо оцінки сус-

пільно-громадських настроїв українського села в 1920-ті рр., важливим є те, що, попри поступове становлення системи тотального контролю, український селянин позитивно реагував на послаблення, внесені «новим курсом», який спонукав до звичних і природних занять [11, с. 45].

Аналіз документів 20-х рр. XX ст. дає підстави стверджувати, що хоч постійний тиск ідеологічних моделей побудови радянських відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, все ж таки в умовах непу в селян з'явилися певні можливості для виробничо-економічного розвитку своїх господарств. Політика радянської влади щодо села проявилась у тому, що партійно-радянське керівництво в початковий період непу у своїх промовах активно наголошувало на необхідності скорішого вирішення пекучого питання піднесення селянського господарювання як справи державного рівня [5, с. 187]. Оприлюднюючи для широкого загалу програму нових засад у сільськогосподарській політиці, партійні лідери наголошували, що інтереси народного господарства наполегливо вимагають, щоб «селянське господарство мало змогу багатіти, збільшувати свої прибутки, а значить, і товарність» [12, с. 5]. Відчутний акцент робився на необхідності підвищення господарсько-економічної активності незаможників як ключової соціальної групи радянського села, проте не ставилось відчутних обмежень і для розвитку господарств заможної частини села.

Щоправда, і пропаганда на всіх етапах непу не вщухала щодо необхідності розвитку колективних форм господарювання на селі всіх різновидів. При цьому, принаймні до початку 1928 р., пріоритет все ж надавався всіляким різновидам спеціалізованої сільськогосподарської кооперації.

Скориставшись доволі позитивними реальними кроками влади після проголошення непу, селянство почало швидко відновлювати посівні площі, які в часи існування продрозкладки селяни свідомо скорочували до споживчого мінімуму. За даними статистичного збірника «Сільське господарство України», вже навесні 1921 р. українське селянство засіяло на 400 тис. десятин більше, чим навесні 1920 р. [13, с. 76]. Проте посуха 1921 р. спричинила для сільського господарства нові руйнівні наслідки, і знесилені селянські господарства знову опинились на межі катастрофи.

Для того щоб надалі уникнути такого небажаного розвитку подій, на союзному рівні на початку 1922 року було ухвалено рішення про створення спеціального фонду для боротьби з посухою з метою «покласти край залежності найбагатших

сільськогосподарських районів від випадковостей у погоді». На цю справу, розраховану на 5–6 років, було асигновано в межах Союзу 77 млн золотих крб. [12, с. 5].

З 1922 р. тенденція до нарощування посівних площ стає все більш помітною і набуває стабільного характеру. У 1922 р. площа засіву збільшилися на 13,5%, а загальний збір зернових по Україні – на 20%. Слід при цьому зазначити, що тільки 4% орних площ залишилось за державою, а 96% було передано селянам [14, с. 1]. Позитивна динаміка в цьому процесі прослідковувалась і в наступні роки. За даними ЦСУ, 1924 р. було засіяно вже 88,4% від показників 1916 р. [15, с. 25].

На весну 1925 р. засівна площа порівняно з відповідними періодами 1923–1924 господарського року збільшилась ще на 4,4% і за своїми розмірами дорівнювала засівній площі 1916 р. Різко підвищився рівень агротехніки, завдяки цьому валовий збір восьми головних хлібів збільшився вдвічі і наближався до збору 1913 р. [16, с. 3]. Загалом, урожай зернових культур 1925 р., доволі сприятливого в кліматичному відношенні, був майже вдвічі більший, ніж попереднього посушливого 1924 року (1050 млн пуд. проти 550 млн пуд.) [17, с. 30].

Аналізуючи динаміку розвитку селянського зерновиробництва, слід мати на увазі, що загалом за період з 1917 р. по 1922 р. площа селянського землекористування зросла в Україні на 33,31% [6, с. 104]. Якщо прослідкувати розподіл селянських господарств за забезпеченістю польовими засівами, то потрібно зазначити, що внаслідок революційних аграрних перетворень активно йшов процес «осереднячення» селянських господарств. Аналізуючи площу їхніх засівів, бачимо, що частка групи беззасівних господарств і господарств із засівом до 2-х десятин, а також господарств із засівною площею 9 і більше десятин, поступово зменшувалась, і, відповідно, збільшився відсоток господарств із середнім засівом [18, с. 39].

Це підтверджується всією сукупністю статистичних даних щодо змін у соціально-економічному складі українського селянства. Так, за період з 1917 р. по 1925 р. кількість незаможних господарств зменшилась з 41,7% у 1917 р. до 34,0% у 1925 р., натомість кількість середняцьких господарств зросла з 48,6% до 63,0%. Частка заможних господарств зменшилась з 9,6% до 2,0% [8, с. 19].

Проте водночас спостерігалась тенденція і до зменшення забезпеченості засівом одного господарства. Цей факт пояснювався таким об'єктивним

чинником, як загальний приріст населення в післявоєнний час, а звідси, відповідно, і збільшення загальної чисельності селянських господарств, кількість яких зросла.

Не відкидаючи важливості загальної землезабезпеченості для успішного функціонування селянського рільництва, оскільки від її розмірів прямо залежала рентабельність оснащення селянського господарства тягловою силою та всім шлейфом сільськогосподарського інвентарю, спеціально звернемо увагу на те, що ці землі для отримання гарного врожаю потрібно було ще й засівати та якісно обробляти. Відповідно, виникла гостра потреба в забезпеченості якісним насіннєвим матеріалом, робочою худобою, реманентом, тобто в наявності тих елементів господарювання, які на 1921 р. перебували у вкрай ослабленому стані [4, с. 112]. Сільськогосподарський інвентар за часи військового лихоліття практично не поповнювався. Потреба в ньому ще більше зростала внаслідок виходу значної кількості реманенту з ладу та внаслідок появи значної кількості нових селянських господарств та, як вже зазначалось, збільшення засівної площі за рахунок нетрудових земель [16, с. 6]. Сільськогосподарська статистика 1920-х років свідчить про те, що досить значна кількість селян була позбавлена реманенту і достатньої кількості робочої худоби, щоб зробити власне господарство товарним.

Щодо забезпеченості господарств робочою худобою, то маємо вказати, що за початковий період непу з 1921 р. до 1924 р. характерною була тенденція навіть до деякого збільшення кількості господарств без робочої худоби з 45,5% до 46,4% [8, с. 16]. На це було декілька причин: по-перше, зростання загальної кількості господарств: 1922 р. – 4413 тис. господарств, 1926 р. – 5063 тис. господарств [18, с. 28]. Другою досить важливою причиною було те, що малосилі й малопосівні господарства, не маючи змоги утримувати робочу худобу через значні неврожаї попередніх років, потроху її ліквідували, оскільки її утримання за недостатнього забезпечення було просто збитковим. Економічна стабілізація середини 1920-х років сприяла зменшенню кількості господарств без робочої худоби з 46,4% у 1924 р. до 41,4% у 1926 р. [8, с. 16].

Згідно зі статистикою, яка розкриває забезпеченість господарства сільськогосподарським реманентом, то і на 1926 р. в Україні залишалось ще 40% селянських господарств, які не мали власного реманенту [18, с. 42]. Якщо порівняти дані про засівні групи господарств із забезпечення

посівними площами, робочою худобою та сільськогосподарським реманентом, то найбільший відсоток господарств без власної тяглової сили і реманенту був серед незаможників. Так, у групі господарств із засівом до 1 десятини нараховувалось 76% – без робочої худоби і 71% – без реманенту, а в групі із засівом до 2-х десятин – 64% і 71% відповідно [18, с. 42].

Незабезпеченість селянських господарств виробничим реманентом і тягловою силою породжувала не лише економічну скруту, але й доволі значну соціальну напругу. До того ж цілком логічно, що при цьому, як правило, порушувались кращі агротехнічні терміни проведення польових робіт. Зрозуміло, що власники коней і реманенту в першу чергу виконували оранку на власних наділах і лише після її завершення приступали до роботи на ґрунтах сусіда. Це об'єктивно позначалось на рівні врожайності, що у свою чергу породжувало пристрасті й звинувачення в комплексному виконанні взятих зобов'язань. Власники незаможних господарств, отримавши землю, але не маючи змоги належно її обробляти, змушені були звертатись до більш заможних господарів і нерідко попадали в кабальні умови відробітку. За цих умов на селі знову почали прослідковуватися процеси соціального розшарування. Цим не забарились скористатись противники непу у владній верхівці. Доцільним у даній ситуації стало прийняття рішення щодо створення спеціальної системи сільськогосподарського кредиту. Як слушно зазначив відомий дослідник цієї про-

блеми А. Морозов, система кооперативного сільськогосподарського кредиту характеризувалась багатопрофільністю і була націлена не просто на негайну господарську віддачу, а одним з основних своїх завдань убачала обслуговування нагальних виробничих потреб саме незаможних і середняцьких селянських господарств, що логічно вело до збільшення валового виробництва в аграрному секторі економіки [4, с. 118].

Висновки. Загалом, початок непу характеризувався значним загальним занепадом процесу виробництва, а отже, й економічним зубожінням селянських господарств. В умовах домінування в економіці країни саме сільськогосподарського сектору це виробництво вело до зниження тону народногогосподарського життя. Критичною ця ситуація була насамперед у рільництві як базовій галузі сільськогосподарського виробництва. Оцінюючи досліджуваний період, можемо сказати, що українське селянство і в умовах непу змушене було відчувати як об'єктивні труднощі, викликані військово-політичним лихоліттям, так і суб'єктивні, спричинені соціально-економічними чинниками, перешкоди, пов'язані з поступовим посиленням командно-адміністративної системи, що особливо яскраво проявлялось у постійному зростанні податкового тиску держави. Проте і в цих несприятливих умовах селянство поступово розбудовувало свої господарства, відчувши знову себе господарями й отримавши можливість працювати вільно на своїй землі.

Список літератури:

1. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків : Основа, 1991. 131 с.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
4. Морозов А.Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929). Черкаси, 2016. 418 с.
5. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.
6. Олійник М.П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.) : монографія. Хмельницький : «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
7. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ : Цифра-друк, 2006. 303 с.
8. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном*. 1927. № 10–11. С. 8–20.
9. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків : ЦСУ, 1923. 373+XIV с.
10. Терниченко А.Г. Форми організації агрономічної сітки, найбільш відповідні до сучасних умов розвитку сільського господарства на Україні. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 18. 25 грудня. С. 5–8.

11. Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
12. Нові шляхи в сільськогосподарській політиці. *Земельник*. 1925. № 6. С. 5–8.
13. Сельское хозяйство Украины. Статистический сборник. Харьков : НКЗ УСРР, 1923. 152 с.
14. 8-й з'їзд Рад. *Селянська правда*. 1924. 20 січня. С. 1.
15. Челінцев А. Захист інтересів сільського господарства в зовнішній торгівлі – раніше й тепер. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 22–29.
16. Одінцов А. Шляхи розвитку сільського господарства України. *Вісник НКЗС*. Вид-во «Радянський селянин». 1925. С. 3–7.
17. Кривецький С. Перспективи купівельних ресурсів с-г. населення України року 1925–1926-го. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 30–35.
18. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н.А. Авдієнка. Харків : ЦСУ, 1927. 132 с.

Ocheretianyi V.V. FARMING AND ECONOMIC SITUATION OF UKRAINIAN PEASANT AGRICULTURE IN THE FIRST YEARS OF THE NEP

There has been considered a wide range of issues related to the urgent need to quickly increase the overall productivity and closely related marketability of peasant agriculture in the early years of the NEP. The crisis state of the Ukrainian village on the eve of the NEP in general and first of all crop agriculture – the basic branch of agriculture of Ukraine has been highlighted. The situation with sown areas and grain yields has been analysed as it was the main branch of economic activity of almost every peasant's yard. It has been established that the beginning of the NEP was characterized by a significant general decline in the production process, therefore the economic impoverishment of peasant farms. The dominance of the agricultural sector in the country's economy led to a decrease in the tone of national economic life. Based on the analysis of documents of the 1920s it is stated that although the constant pressure of ideological models of building Soviet relations in the countryside remained an integral part of social life, the peasants still had certain opportunities for industrial and economic development of their farms. Assessing the study period the article proves that the Ukrainian peasantry in the NEP was forced to experience both objective difficulties caused by the military-political crisis and subjective socio-economic factors associated with the gradual strengthening of the command-administrative system which was especially evident in the constant growth of tax pressure from the state. However, even in these unfavorable conditions the peasantry gradually developed their farms feeling as owners again and having the opportunity to work freely on their land. In those days the productivity of grain production was not only an extremely important economic factor but also the cornerstone of the entire local political life.

Key words: *new economic policy, peasant agriculture, farming and economic situation, crop farming, sown areas, grain crops.*